

մենեւին կենաց դիւրութիւն չտար, ու քաղաքիս վարի կարգի ժողովուրդը խեղճութեան մէջ ալ է:

Կը կարծուի թէ Ռաֆայէլ Սարկոմանեանց հին Սարոպուտոն քաղաքին տեղւոյն վրայ շինուած ըլլայ. ոմանք ալ կ'ըսեն թէ Պողոմէոսին Սասուրգիս ըսած քաղաքն է: Ռարբարոսներուն արշաւանաց ատենը կործանուեցաւ. ետքը Սլաւեանք 611 տարւոյն դարձեալ կանգնեցին զանիկայ. դար մը ետքը՝ 723ին սկսաւ նշանաւոր ըլլալ. իսկ ԺԴ դարուն վերջին ժամանակները այնչափ բազմամարդ էր, որ իր համալսարանին ուսանողները 7,000⁶ կը հասնէին: Ռաֆայէլ դարուն սկիզբները ասպարէզ եղաւ այն կրօնական խռովութիւններուն, զորոնք Յովհաննէս Հոս

հանեց. Լորեսուն Լմայ պատերազմին ատեն հոս նշանաւոր դիպուածներ հանդիպեցան. իսկ Լստրիոյ գահուն յաջորդութեանը վրայ եղած պատերազմին միջոց ալ՝ Սարոլոս է առաւ Ռաֆայէլ (1741). քիչ ետքը Ռուսիացիք տիրեցին քաղաքին, բայց ետքը 1744ին նորէն թողուցին: Լմանապէս Լօթն Լմայ պատերազմին ատեն՝ Ռուսիացիք լմնդանութիւն ծեծեցին քաղաքը. բայց չկրցան Լստրիացոց ձեռքէն առնել: 1813ին Ռաֆայի մէջ խորհուրդ մը ժողովուեցաւ, որուն մէջ Փրանկիսկոս Ա. Լստրիոյ կայսրը որոշեց Սեծին Լաբուլէնի գէմ պատերազմ ընելու: Իսկ 1833ին Սարոլոս Ժ. Վաղղիոյ թըշուառ թագաւորը իր ընտանիքովը մէկտեղ եկաւ հոս ու իրեք տարի կեցաւ:

Ժ. Ս. Մ. Ա. Ն. Ա. Կ. Ա. Կ. Ի. Յ. Դ. Ե. Պ. Ք.

Հիմախոսան Արեւելեան պատերազմը: (Տես երես 255)

ԴԵՎՏԵՄԲԵՐ

1. Արփա-չայ գետին աջակողմեան ափանց վըրայ Պաշ-Քատըքլար Տաճիկ գեղին մօտ՝ Բեհրուտեան հայ արքայազուն տեղակալ զորապետը կը զարնէ սերսպէր Ապտի փաշային զօրքը, և Տաճիկաց բանակեալին տիրելով 24 թնդանօթ կ'առնէ: Տաճիկները գէպ ի Ղարս կը փախչին:
5. Աստրիոյ, Գաղղիոյ, Մեծին Բրիտանիոյ ու Բրուսիոյ երեսփոխանները վեննա ժողովուած՝ այս միահաւան ծանուցագիրը կը հանեն. Կը յայտնեն այս երեսփոխանները որ իրենց իւրաքանչիւր կառավարութիւնները սաստիկ ցաւած են՝ տեսնելով թէ Դրան ու Ռուսաստանի մէջ թշնամութիւնները սկսեցին, և եռանդեամբ կը փափաքին պատերազմող տէրութիւններուն մէջ մանեւ ու արգիլել որ նոր արիւնհեղութիւն մը չսկսի և խափանել իրաց այս վեճակը, որ իրօք Եւրոպայի խաղաղութիւնը վերջնելու կը սպառնայ: Ռուսաստան վստահացուցած ըլլալով որ ինքը գաշնագրութիւն ընելու պատրաստ է, և հոս ստորագրուած անձինքները տարակոյս չունենալով որ Դուռն ալ նոյն մտքի վրայ է, իրենց իւրաքանչիւր կառավարութիւններուն անուամբը՝ կ'ուզեն տեղեկանալ թէ ինչ պայմաններով Օսմանեան կառավարութիւնը կը զիջանի խաղաղական գաշնագրութիւն մը ընելու: Պաշ-

7. Ընդհանրապէս, Պաշտէն, Ռաֆայէլէս, Առնիս: Բէշտ փաշա ծանուցագիր մը կու տայ Գաղղիոյ ու Մեծին Բրիտանիոյ պատուիրակներուն. Անկարէն ըլլալով մեղի Սեծիւն ափանց բոլոր երկայնութիւնը բաւականապէս պաշտպանել Ռուսաց յարձակումներէն իրենց գէմ, Բարձրագոյն Դուռն գաշնակից տէրութեանց օգնութիւնը կը խնդրէ, որ իրենց նաւատորմիները վրասիոյ խաւրեցին:
8. Պուտպէրկ պարոնը, որ Դանուբեան իշխանութեանց արտաքոյ կարգի լիազօր տեսուչ գրուեցաւ, կը ծանուցանէ Վաղղիոյ վարչութեան ժողովքին՝ որ Քալէֆնիքի տէրութեան խորհրդական ռուսը փոխանորդ գահեցի անուանեցաւ:
12. Չորս մեծագոյն տէրութիւններուն Կոստանդնուպոլսոյ պատուիրակները՝ միահամուռ այս ծանուցագիրը կու տան Տիվանին. Ռուսաստանի կայսրը գաշնագրական խօսակցութեանց թեյը բոլորովին կարուած չսեպելով, և Բարձրագոյն Դուռն ալ իրեն կողմանէ միշտ պատրաստ ըլլալով երկու կայսերութեանց մէջ ելած յանկարծական կռիւր գագրեցնելու, սկսելու գաշնագրական խօսակցութիւնը այս հիմանց վրայ հաստատուի: Ա. Իշխանութիւնները որչափ որ կարելի է նէ շուտով պարպուին. Բ. հին գաշնագրութիւնները նորոգուին. Գ. Բարձրագոյն Դուռն իր ամէն տաճիկ չեղող հպատակներուն շնորհուած հոգևորական արտունուութիւններուն հրովարտակները հաղորդուին

տէրութիւններուն . պատշաճ ապահովութիւններ ալ տալով անոնց իւրաքանչիւրին . Դ . սուրբ տեղեաց վրայօք միաբանիլը գլուխ հանելու համար արգէն եղած կարգաւորութիւնը՝ որոշակի ընդունուի . Ե . Բարձրագոյն Դուռը ծանուցանէ թէ ինքը պատրաստ է լիազօր անձ մը կարգելու , զինադադարում հաստատելու , և դաշնագրական խօսակցութիւններ ընելու հոս ըսուած հիմանց վրայ կեցած ու չեղօք քաղաքի մը մէջ , տէրութիւններն ալ մէկտեղ գալով . Զ . 1841 տարւոյն յուլիսի 13ին դաշնագրութեան կանխաբանութեանը մէջ տէրութեանց ըրած ծանուցումները՝ նոյն տէրութիւններէն հանդիսապէս հաստատուին . Է . Բարձրագոյն Դուռը ծանուցանէ որ ինքը հաստատ միաբերած է թէ իր ամէն կարգի հպատակաց պիտոյիցը համեմատ իրեն վարչութեան ու ներքին բարեկարգութեան կերպը աւելի պիտի լաւցընէ : ԼԵՐԳ ՍԵՐԵԴՔԵՐԻ ՌԵԿԻԼԷՔ , ՎԷԼՖԷՆԳԵՐԿ , ՊԵՐԿԷ , ՊԵՐԿԷ :

- 13 . Գաղղիոյ արտաքին գործոց պաշտօնեայն պաշտօնագիր մը կը խրկէ Կոստանդնուպոլիս Պարսկէ ա' իլիէ զօրավարին . Սինոպի գիւմաջ խարտիս նետած Օսմանեան նաւատորմին մէկ մասը փճանալը՝ տիուր տպաւորութիւն մը ըրաւ Վէհափառ Կայսեր կառավարութեանը վրայ : Ռուսաստանի յանդիմութեամբ ու յաջողութեամբ տուած հարուածը՝ միայն Տաճկաստանի փնտա չբերէր : Ետքը կը յանձնէ գեսպանին որ ոչ միայն ամենայն կերպով ջանայ որ այսպիսի գիւղում մը մէյ մ'ալ չհանդիպի , հապա նաև Անատոլի բանակին ու ծովափնեայ տեղեաց համար թէ զինուոր և թէ ուտելիք չարէ . (Տես 15) :

- 15 . Տրուէն տը Լիւի Գաղղիոյ Լոնտրա ունեցած Վալենսքի գեսպանին ասանկ կը գրէ . Ռուսաստան ընդգրկմ'կարգաց մեր դաշնակից տէրութեան նաւատորմիդ անոր յատուկ նաւահանգստին մէջ զարնելուն՝ Գաղղիոյ կառավարութիւնը կ'առաջարկէ Մեծին Բրիտանիոյ կառավարութեանը որ հրաման խըրկուի Համլէն ու Տընտէս ծովակալի երկրորդներուն՝ ծանուցանելու Մենչիքով իշխանին կամ Քոռնիլով ծովակալի երկրորդին թէ ասկէց ետքը որ և իցէ ռուսի նաւու հանգիպելու ըլլան մերինները՝ պիտի յանձնեն անոնց որ Սեւասդոքոլի նաւահանգիստը միանեն , և թէ որ յետ ծանուցանելու՝ Ռուսի կողմանէ Տաճկի երկրին կամ իրեն նաւերուն վրայ յարձակումը ծովով , հակառակ զինուորական զօրութեամբ դէմը պիտի առնուի : Կամ Կորչաքով իշխանին բանակը նորէն Բրութէն անդին կ'անցնի , կամ մեր նաւերը Եւքսինեան Պոնտոսին մէջ պիտի երթնեն և պիտի խափանեն որ Ռուսաստան ամենեկին ծովային հաղորդակցութիւն չընէ իր ասիական իշխան երկրներուն հետ , և ասանկով մենք Սև ծովը իբրև գրաւական մը պիտի պահենք՝ ինչուան որ իշխանութիւնները պարպուին ու խաղաղութիւնը նորէն հաստատուի :

Շուէտի տէրութեան չեղօք կենալու ծանուցումը Եւրոպայի ամէն դահլիճներուն ու Ամերիկայի երկու դահլիճներուն կը խրկուի : 17 . Օսմանեան պաշտօնարանին վրայ փոփոխութիւն կ'ըլլայ . Բիզա փաշան ծովային զինուորութեան պաշտօնեայ կը գրուի (Գափտան փաշա) ու մեծ ծովակալ Սահմուտ փաշային տեղ :

Լորտ Սգրեգֆորտ Ռէսպլիֆ այս նամակը կը գրէ Գլարենտըն կոմսին . Մեծագոյն տէրութեանց երեսփոխաններուն Վէնիա հանած ծանուցագիրը (Տ . 5) հասաւ հոս . բայց Գաղղիոյ , Աւստրիոյ ու Բրուսիոյ դեսպանները , ինչպէս էս ալ , ասիկայ տալու պատշաճ ժամանակ չտեսնելէն հիմակուան օրս . քիչ մը ժամանակ անցնելէն ետքը՝ դաշնագրական խօսակցութիւնները նորէն սկըսել տալու միջոցի մը տեղ կրնայ ծառայել , թէ որ նոր եղած առաջարկութիւնները (Տ . 12) մերժուին (Տես 31) :

- 18 . Բարձրագոյն Դրան մեծ խորհուրդը միահաւան կ'որոշէ մեծագոյն տէրութեանց ըրած հաշտարար առաջարկութիւնները ընդունելու : Ամսուս 20ին Դաւաթա (կարգագիր) մը կը արուի , որով իշխանութիւն կ'ունենան Դրան պաշտօնեայք՝ ընդ պաշտպանութեամբ չորս տէրութիւններուն ուղղակի Ռուսաստանի հետ նորէն դաշնագրական խօսակցութիւններ հաստատելու , իշխանութեանց պարպուելուն և Տաճկաստանի ամբողջութեան ու անկախութեան վրայ հիմնելով զանոնք : Այս բանիս վրայ Մոլլաներն ու Սոֆիաները սաստիկ կը բարկանան , ու ամսուս 21էն ինչուան 23 կը ջանան խռովութիւն մը հանել :

- 24 . Մեծին Բրիտանիոյ արտաքին գործոց պաշտօնեայ Գլարենտըն կոմսը հետեւեալ նամակը կը խրկէ Լորտ Գոուլի Անգլիոյ Բարիդ ունեցած գեսպանին , ամսուս 15ին (Տես) խաւրուած գաղղիական ծանուցագրին պատասխան . Ընդունուեցաւ Գաղղիոյ կառավարութեան առաջարկութիւնը՝ թէ միաբանած նաւատորմիներուն ձեռքով պաշտպանել տանք Օսմանեան նաւերն ու Տաճկաստանի երկիրը , և թէ Սև ծովուն մէջ հանգիպած Ռուսի պատերազմական նաւերուն յանձնենք որ Սեւասդոքոլ դառնան : Տաճկի նաւատորմիդ ամենեկին նաւական գործողութեան մը ձեռք չզարնէ՝ առանց գաղղիացի ու անգլիացի ծովակալներուն առաջուցմէ գիտնալուն ու հաստատելուն զանիկայ , ինչուան այն ատենն որ Անգլիա ու Գաղղիա իրապէս պատերազմ չսկսին Ռուսաստանի հետ . արգարութիւն չէ՝ որ միաբանեալ նաւատորմիները ընկերեն ու պաշտպանեն Տաճկաց զօրքը անոնց Ռուսաստանի երկրին վրայ ըրած յարձակմանց մէջ , երբոր Ռուսաց նաւատորմին թոյլ տրուած չըլլայ այս յարձակմունքներուն դէմն առնելու : Անգլիա չկեղծեր ըսելու թէ այն ճամբան որ բռնադատուած է բռնելու՝ կրնայ քիչ ժամանակէ ետքը Անգլիան ու Գաղղիան Ռուսաստանի հետ պատերազմի ձգել . անոր համար թէ որ

առաջարկութեան վէննա նոր խաւրուած պատասխանը բաւականապէս գոհ չընէ, երկու գաշնակից կառավարութիւնները պէտք է ուզեն որ Անգղիոյ ու Գաղղիոյ թողութիւնն պայմաններուն որոշմունքը, որոնցմով սկսի գաշնագրութիւն մը ըլլալ Ռուսաստանի ու Տաճկաստանի մէջ, այս դաշամբ որ Դրան բերնէն ամենեւին անանկ բան մը չառաջարկուի՝ զոր ինքը արգէն պաշտօնական կերպով մերժած ըլլայ :

Դանուբի վրայ Խպրայիլի մօտ Մաչին քաղաքը պատերազմ կ'ըլլայ : Ռուսաց զօրքը, որոնց զօրավար էր Էնկէլհարտ զօրավարը, կը ջանան քաղաքին տիրելու, բայց Տաճկաց զօրքը կը վանեն զանոնք :

27. Գլարէնայն կոմսը հետեւեալ հրահանգը կը խաւրէ Անգղիոյ Բեգրպուրկի արքունիքը ունեցած Սէյմուր դէսպանին . Միացեալ Նաւատորմիկները Կոստանդնուպոլիս խաւրէլուն վախճանը՝ Տաճկաստանը պաշտպանելն էր և ոչ թէ Ռուսաստանը զարնէլ : Անգղիոյ ու Գաղղիոյ կառավարութիւններուն գիտաւորութիւնները, որոնք շատոնցունէ 'ի վեր Դրան ծանուցուած են, ճշգիւ ու անշարժ հաստատութեամբ 'ի գործ պիտի գրուին : Ասոր համար առանց ամենեւին թշնամական գիտաւորութեան մը Ռուսաստանի գէմ՝ էական հարկաւոր է որ միաբանեալ նաւատորմիկները տիրեն Սև ծովուն, և որպէս զի Սինոպ հանգիստած ձախորդ պատահարին նման պատահարներու գիմացը առնուի՝ գաշնակից նաւատորմիկները պիտի յանձնեն ու հարկ եղած ստեն զօրութեամբ պիտի բռնադատեն Ռուսի պատերազմական նաւերը Սեւասդորու կամ մերձաւորագոյն նաւահանգիստը մտնելու : Հոս ինքիւրեն յայտնի կ'իմացուի որ օսմանեան նաւատորմիկը ծովու վրայ որ և իցէ միասողական գործողութիւն մը պիտի չընէ՝ ինչուան որ բաները ներկայ վիճակին մէջ կը մնան :

Սուլթանը Մուրադիոյ, Վալաքիոյ ու Սերփիոյ վերաբերեալ իրեք Խաֆի շէրիֆներու (հրովարաններու) կը ստորագրէ . Ռուսաստանի այս իշխանութիւններուն վրայ ըրած պաշտպանողական¹ կառավարութիւնը կը վերցուի : Այս աշխարհներուն իրաւունքներն ու առանձնաշնորհութիւնները նորէն կը հաստատուին :

28. Տրուէն տը Լիւի պաշտօնագիր մը կը խրկէ Գաղղիոյ Կոստանդնուպոլիս ունեցած դէսպանին . Խորունկ մտածելով հիմակուան պարագաներուն վրայ՝ տեսանք որ անհրաժեշտ հարկ էր մեր գործունէութեանը աւելի որոշ կերպ մը տալ : Համըլէն ու Տընտէս ծովակալի երկրորդները իրենց պաշտօնին վրայ կը տեղեկացնեն Ռուսաց նաւական զօրութեան հրամանատարը . (Տես 15) : Տաճկաստանի օգնութիւն տալով՝ Գաղղիա ու Անգղիա չեն ուզեր այն սահմանը թողուլ,

որ որ Աւստրիոյ ու Բրուսիոյ հետ մէկտեղ կը կենան : Կայսեր ու Մեծին Բրիտանիոյ Թագուհւոյն կառավարութիւնները իրաւունք ու պարտք ունին պահանջելու Դուռէն որ զիջանի այն պայմաններուն, որոնք մեզի կ'երևան թէ իր բարձր աստիճանն ու անկախութիւնը կ'ապահովցնեն, և ամենեւին այն պիտի պահանջմունքներ գուրս չհանէ, որով իրենն ու Բեգրպուրկի գահճին մէջ ծագած կռիւր ուրիշ կերպ մը առնէ : Գաղղիա ու Անգղիա գարձեալ սաստիկ միաւորած կը մնան Աւստրիոյ ու Բրուսիոյ հետ՝ խաղաղութիւնը նորէն հաստատելու վախճանին վրայ, որ վէննայի խորհրդակցութեան մէջ առաջարկուած հիմանց վրայ հաստատեալ պիտի ըլլայ :

29. Տրուէն տը Լիւի հետեւեալ չըջաբերականը կը խրկէ Գաղղիոյ Բեգրպուրկի դէսպան Գասպելպաթագ զօրավարին և 30ին ալ նոյնը ամէն օտարներու քով եղած գաղղիական պաշտօնակալաց . Չորս մեծագոյն տէրութիւնները Մուրաւիոյ ու Վալաքիոյ գրաւուած օսմանեան կայսերութեան երկիրներուն ամբողջութեանը իբրև առաջին միաս մը սեպելով, և կարելի ըլլալով որ պատերազմին պատահարները սոյն այս ամբողջութեանէն աւելի կտրեն, Գաղղիա ու Անգղիա որոշեցին որ իրենց նաւախումբերը Սև ծով մտնեն՝ որպէս զի Տաճկի երկիրը կամ նաւերը նոր յարձակման մը գիտաւորութեանէն խալըսեն, և որպէս զի ձեռուրնիս այնպիսի գրաւական մը ունենանք, որով կը յուսանք թէ Արևելք նորէն խաղաղութիւն կը հաստատուի :

30. Ռուսի զօրավար Օրսէլէան իշխանը՝ Պաշ-Բատրքըլար գեղին պատերազմին մէջ ընդունած վերքերուն պատճառաւ կը մեռնի Ալէքսանդրուպոլիս քաղաքը :

31. Բէշիտ փաշա չորս մեծագոյն տէրութեանց Կոստանդնուպոլիս ունեցած երեսփոխաններուն այս ծանուցագիրը կու տայ . Բարձրագոյն Դուռը պատրաստ է մէկէն գաշնակից տէրութեանց առաջարկած պայմաններով խաղաղութիւն գաշնագրելու, ու նոյն տէրութիւններէն ընտրուած չեզոք քաղաք մը լիազօր անձ մը խրկելու, ինչպէս նաև զինագատարում ընելու, թէ որ Ռուսաստան այս հետեւեալ սկզբնական հիմունքներն ընդունելու ըլլայ . Ա. Իշխանութիւնները որչափ որ կարելի է նէ շուտով պարպուին . Բ. գաշնագրութիւնները նորոգուին . Գ. որ և իցէ կրօնի դաւանութիւն ունեցող ընկերութիւններուն կրօնական առանձնաշնորհութիւնները պահուին . և Դ. սուրբ տեղեաց վրայք միաբանելուն որոշակի կարգադրութիւն մը տրուի : — Կը յուսանք որ այս ծանուցագիրը Բեգրպուրկ խաւրելու ու պատասխանը առնելու համար 10 օր կը բաւէ :

Ռուսերն ու Տաճիկները Քալաֆագի գիմաց պատերազմները կը սկսին :

1 Գլ . Protectorat.